

मंगोलियातील विजय

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

मंगोलिया हा अविकसित व गरीब देश आहे. त्याच्या उत्तरेला रशिया व दक्षिणेला चीन आहेत. तो जगातील अत्यंत विरळ लोकवस्तीचा देश आहे. भारतात एका चौरस कि.मी. क्षेत्रात [square km] ३८२ लोक रहातात तर मंगोलियात जेमतेम दोन. लोकवस्ती ३० लाख, त्यातही ४५ टक्के उलान बाटार या राजधानीत रहातात. गोबी वाळवंट दक्षिण मंगोलियाचा मोठा भूभाग व्यापते. तेथे भटक्या जमाती पशुपालन पिढ्यान्पिढ्या करत आलेल्या आहेत. डुकरे शेळ्या, मेंढ्या, गाई, घोडे, उंट, वगैरे. ती त्यांची जीवनशैली. ते ऋतुचक्रानुसार भ्रमण करतात. उबदार हवामानाच्या महिन्यांत जनावरांच्या अन्नासाठी कुरणांकडे वळतात तर थंडीच्या दिवसांत जनावरे सुरक्षित रहावीत म्हणून स्थलांतर करतात.

ही जीवनशैली गेल्या दशकात धोक्यात आली. या वाळवंटाखाली तांबे व सोने यांचे प्रचंड साठे असल्याचे आढळले. तेथे खाणी खोदून हे उत्पादन व्यापारी तत्वावर सुरू करण्याचा घाट घातला गेला. पूर्ण होईल तेव्हा ही तांब्याची खाण जगातील पहिल्या पाचातील मोठी खाण असेल. यात सरकारचा ३४ टक्के सहभाग आहे तर ६६ टक्के एका बहुराष्ट्रीय कंपनीकडे. ती कंपनी - रिओ टिंटो. ती ब्रिटिश-ऑस्ट्रेलियन मालकीची या क्षेत्रातील जगातील मोठी कंपनी आहे. तिच्या मते पुढची ५० वर्षे मिळतील एवढे खनिजांचे साठे खाणीत आहेत.

देशाची गरीबी अल्पावधीत कमी करण्यासाठी सरकारला खाणकाम ही सोन्याची कोंबडी आहे. प्रकल्पाला जागतिक बँकेची मदतही मिळाली. प्रकल्पाचे काम २०११ ला सुरू झाले. मंगोलियातील हा सर्वात मोठा प्रकल्प. ओयू तोगलोई [Oyu Togloi] हे या प्रकल्पाचे नाव. खाणीतून खनिज उत्पादन करून ते निर्यात करणे ही योजना. त्यासाठीचा मोठा ग्राहक चीन. ही खनिज-निर्यात देशाचे आर्थिक चित्र पालटेल हा सरकारी अंदाज. २०२५ ला प्रकल्प पूर्ण होईल तेव्हा राष्ट्रीय

उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश उत्पन्न या प्रकल्पातून मिळेल. यातील गुंतवणुकीच्या आकड्यांवरूनही प्रकल्पाचे प्रमाण लक्षात यावे. मंगोलियाचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे १३ बिलियन डॉलर्स. ओयू तोगलोईतील रिओ टिंटोची आजवरची गुंतवणूक सुमारे ७ बिलियन डॉलर्स. या प्रमाणातील देशातील प्रवेशाने शेती व पशुपालन यावर आजवर आधारित अर्थव्यवस्थाही आमूलाग्र बदलू लागली.

जीवन-व्यवस्थेला आव्हान

हे खाणकाम तेथील जमातींच्या उपजीविकेलाच आव्हान झाले. अशा प्रचंड उद्योगाचे सरकारशी संगनमत व त्यामुळे भूमिपुत्र विस्थापित होणे हा जगभर आढळणारा प्रकार येथेही सुरू झाला.

पशुपालकांच्या पारंपारिक जमिनीवर खाणी येऊ घातल्या. तेथील दोन नद्यांचे प्रवाह खाण प्रकल्पाच्या पाण्यासाठी वळवण्यात आले. त्यामुळे लोकांना व पाळीव जनावरांना पाणी दुर्लभ झाले, जनावरे मरण पावली. [आपल्याकडील केरळातील कोका-कोलाच्या फॅक्टरीबाबत हाच अनुभव आला होता. तेथेही पाणी कारखान्याकडे वळवल्याने लोकांच्या वापरातल्या विहिरी कोरड्या पडल्या.] या लोकांची ज्ञान-व्यवस्था आणि जीवन-व्यवस्था पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून. त्यातही मंगोलियातील अत्यंत विषम हवामान व एकूण वैराण भूमी. तापमान थंडीत उणे चाळीस ते उन्हाळ्यात वाळवंटात अधिक चाळीसपर्यंत जाऊ शकते. त्यामुळे जनावरांना जिवंत ठेवणे हा आयुष्यभरासाठी बहुधा एक-कलमी कार्यक्रम असतो. मुले लहान असल्यापासून आई-वडिलांच्या उदाहरणावरून पशुसंगोपन शिकतात. ते पारंपारिक शिक्षण अचानक अप्रस्तुत झाले. सध्याच्या पिढीला त्यामुळे पुढच्या पिढीची काळजी वाटते. कारण कुरणे आणि पाणी यांवरील व्यवस्था कोलमडून पडू लागली.

कुरणे बळकावली गेली, पाण्याचे पुरवठे

आटले, वसतीस्थान धोक्यात आले. मग ते विस्थापित झाले. खाणीवर मोलमजुरी करणे, अकुशल कामे करणे एवढाच पर्याय राहिला. कारण दुसऱ्या कोणत्याही कामासाठी लागणारे कौशल्य नाही. त्याची जरूरीच आजवर नव्हती व खाण आली नसती तर ती जरूरी पडलीही नसती. हाच प्रकार चीनमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळलेला आहे. तेथे शेकड्याने शेतकरी त्यांच्या कसत्या जमिनीवरून सरकारने शहरात विस्थापित केले आणि छोट्या सदनिकांमध्ये बसवले. तेथे त्यांना अशीच हलक्या दर्जाची कामे नशिबी आली आहेत.

मंगोलियातील एका विस्थापिताच्या शब्दात, 'मी स्वाभिमानी पशुपालकापासून माझ्याच जमिनीवर गुलाम झालो. वस्तुतः ही जमीन आणि तिच्या खालचे खनिज आमच्या मालकीचे आहे, सगळ्या मंगोलियाचे आहे. पण कंपनीचा कचरा गोळा करणे एवढेच काम मला देण्यात आले.'

काही विस्थापितांना नवीन ठिकाणी वसवण्यात आले. ज्या कागदपत्रांवर त्यांच्या सद्दा घेण्यात आल्या त्यांतील मजकूर त्या लोकांना कळलाच नाही व त्यांनी संमतीदर्शक सद्दा केल्या. [हाही प्रकार आपल्याकडेच्या अनेक प्रकल्प-विस्थापितांसारखा.] त्या मंजुरीच्या जोरावर त्यांना हलवण्यात आले. नवी घरे त्यांच्या पारंपारिक प्रकारची घरे नव्हती. तेथे एक कुरण व त्यात गुरे राखणारे अनेक शेजारी. त्यामुळे गुरांचा अन्नपुरवठा लवकर संपुष्टात आला व ती अन्न-पाण्यावाचून मरताना प्रत्यक्ष पाहवी लागली. यातील क्लेश असहाय्यतेमुळे वाढले मात्र.

एक-जिनसी निर्यातीचे धोके

हे लक्षात घेतले पाहिजे की मंगोलियाची या खनिजांच्या निर्यातीतून होणारी वाढ पूर्णतः आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर अवलंबून राहणार. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तांब्याचा भाव चढला तर मंगोलियाकडे अधिक पैसा येतो. हा पैसा कोठे जाणार ? तो तळागाळापर्यंत म्हणजे ज्यांची जमीन खाणींमुळे गेली, त्यांच्यापर्यंत त्या प्रमाणात पोचणे अवघड असते. मुळात त्या माणसाला त्या पैशाची आवश्यकता नसल्याने त्याचा परिणाम त्याला उपभोक्ता व चंगळवादी करणे हा होतो. सरकारी तिजोरीत पैसा जास्त झाला की आयात स्वस्त होते. आणि देश आयात वाढवतो. मग हा फायदेशीर व्यवसाय होतो. खाणीशी संबंधित व्यवसाय फोफावतात. पण अर्थक्षेत्राच्या

इतर घटकांकडे व्यावसायिकांचे दुर्लक्ष होते. उदा. मंगोलियातली शेती वा पशुपालन. हा प्रकार जगभर आढळतो. जेव्हा एखादा देश 'एकजिनसी' निर्यातीवर अर्थव्यवस्था चालवण्यासाठी अवलंबून असतो, तेव्हा इतर उत्पादक क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष होते. उदा. तेल निर्यात करणारे देश. तेथे तेलक्षेत्राशी संबंधित सोडता बाकी औद्योगिक विकास होत नाही. इतर उद्योग मागे पडतात. कारण सरकारला पैसा 'एकजिनसी' निर्यातीतून मिळतो. त्या वस्तूची किंमत आंतरराष्ट्रीय व्यापारात घसरली की देश अडचणीत येतो कारण अर्थव्यवस्था टिकवून ठेवणारे इतर उद्योग कमकुवत झालेले असतात. [व्हेनेझुएला- तेल या संदर्भात हा उल्लेख या मार्चच्या 'आंदोलन'मध्ये केला आहे.]

याबरोबरच निर्यातीचे धोरण ठरवणारे निर्वाचित प्रतिनिधी व तिची दैनंदिन कार्यवाही करणारी नोकरशाही भ्रष्ट व्हायला सुरुवात होते. देशाचा पैसा देशाच्या तिजोरीत जाण्याऐवजी ते स्वतःची तुंबडी भरू लागतात. तो प्रकारही मंगोलियात झालेला आहे. आधीच्या मंगोलियन अर्थमंत्र्याच्या स्विस बँकेतील खात्यातील ठेवींची चौकशी आता सुरू आहे.

असंतोष

या कारणांमुळे सार्वत्रिक असंतोष वाढू लागला. मग या पशुपालकांनी त्यांची संघटना केली. Accountability Counsel ही स्वयंसेवी संघटना पशुपालकांच्या बाजूने उभी राहिली. कंपनी आणि सरकार आमची उपजीविका, आरोग्य आणि संस्कृती - दुसऱ्या शब्दात अस्मिता - धोक्यात आणत आहे. या मुद्यावर त्यांनी लढा सुरू केला. सुरुवात खाणीबाहेर लाउड-स्पीकर्सवर निषेधाच्या घोषणा करत झाली, मग क्रमाने कागदी निषेध, प्रतिनिधी मंडळ इत्यादी टप्प्या-टप्प्याने अखेर जागतिक बँकेच्या अशा तक्रारींची दखल घेणाऱ्या व चौकशी करणाऱ्या विभागापर्यंत प्रकरण गेले. यात चार वर्षे गेली. आता त्रिपक्षीय करार होऊन पशुपालकांची पारंपरिक जीवन-व्यवस्था शाबूत ठेवायला कंपनी आणि सरकार यांना बांधिल करण्यात आले आहे. हा विजय असला तरी करार खरोखर, किती प्रमाणात आणि केव्हा पाळला जाईल याबाबत आजमितीला पशुपालक साशंक आहेत.

(पान ३५ वर)

(पान ३२ वरून)

नाटकात पात्रं दोनच. आवली आणि र खुमाई. त्यांच्या भूमिका रंगवल्या आहेत शुभांगी सदावर्ते आणि मानसी जोशी यांनी. संवादांतला खटकेबाजपणा त्यांनी नेमका पकडलाय. एकीचा प्रश्न आला की दुसरीचं उत्तर तयार आणि एकजण काही बोलली की दुसरीचं त्यावरचं ठाम म्हणणं तयार! दोघी रंगमंचावर वावरतातही इतक्या सुरेख, की दोनच व्यक्तिरेखा संपूर्ण नाटक पेलतायत, हे कुठे जाणवतही नाही.

दिसणाऱ्या आवली आणि र खुमाई, न दिसणारे तुकाराम आणि विठ्ठल. पण नाटक या चौघांचसुद्धा राहात नाही. ते देहूचं होतं, इंद्रायणीचं होतं, भंडाऱ्याच्या डोंगराचं होतं, तिथल्या रानाचं होतं, झाडांचं होतं... या सगळ्यात मोठा वाटा आहे तो नेपथ्य आणि प्रकाशयोजनेचा. प्रदीप मुळ्ये यांनी तुकोबांच्या घराचं माजघर, विठोबाचं देऊळ, इंद्रायणीचा घाट आणि भंडाऱ्याचा डोंगर हे वेगवेगळ्या लेव्हल्स वापरून उभं केलंय. एकीकडे डोंगरावरचं रान, इंद्रायणीचं झुळझुळणारं पाणी, दुसरीकडे घरातली चूल, तिच्यातला जाळ, घडवंचीवरली भांडी, तिथलीच विठुरायाची मूर्ती... सगळे बोलके होतात ते प्रफुल्ल दीक्षित यांच्या प्रकाशयोजनेमुळे. आवली आणि र खुमाई यांच्या जोडीला येणारे नेपथ्य आणि प्रकाशही एक व्यक्तिरेखाच बनून जातात, आपापले अर्थ प्रेक्षकांना लावायला सांगणाऱ्या.

नाटक पाहताना सतत अरुण कोलटकरांची 'वामांगी' आठवत राहाते...

*कधी येतो कधी जातो, कुठं जातो काय करतो
मला काही काही माहिती नाही*

*खांद्याला खांदा भिडवून नेहमी बाजूला असेल विठू
म्हणून मी पण बावळट उभी राहिले...*

'देवबाभळी' मधल्या र खुमाईचं दुःख हेच आहे. पण ती 'बावळट'पणे उभी मात्र राहात नाही. ती बाहेर पडते. आपल्याला हवं तसं जगायला, जे जे वाटतंय ते करायला. प्राजक्त देशमुख यांची र खुमाई आजची आहे. आजच्या पिढीची. नाटकाच्या शेवटी तिचं दुःख दूर होत नाही, तिच्या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरंही तिला सापडत नाहीत. ती घरी निघते... 'देवबाभळी'तून जी र खुमाई उलगडली आहे, ती आता काय करेल? प्रत्येकाने आपापली र खुमाई जागी करावी आणि ठरवावं!

vaishali.rode@gmail.com

आंदोलन-शाश्वत विकासासाठी / मे २०१९

(पान २३ वरून)

[दरम्यान सरकार व कंपनी यांच्यात तंटे सुरू झाले. २००९ च्या करारानुसार कंपनी व सरकार यांचे सहभाग वरीलप्रमाणे होते. या वर्षी सरकारने या कराराची पुनर्तपासणी करावी असे जाहीर केले आहे. त्याआधी जानेवारी २०१८ ला कंपनीवर सरकारने १५५ मिलियन डॉलर्सचा दंड ठोठावला, त्यातील फक्त ५ मिलियन डॉलर्स कंपनीने दिले.]

निरीक्षण

एकूण प्रश्न विकासाची मुख्य प्रवाही संकल्पना व पारंपारिक ज्ञान-व्यवस्था आणि जीवन-व्यवस्था यांच्यातील संघर्षावर येतो. भारतात हे संघर्ष पदोपदी उभे राहत असल्याने मंगोलियाचे हे उदाहरण महत्वाचे. 'हे' किंवा 'ते' अशा रूपात प्रश्न समोर येणे सम्यक समाजाच्या दृष्टीने अनिष्ट असते. पशुपालकांनी पारंपारिक उद्योग सोडावा व वर्तमान कौशल्ये आत्मसात करावीत हे वाचिक उत्तर झाले. ते प्रत्यक्षात कसे आणायचे याबाबत कंपनी उदासीन असणे समजू शकते; कारण त्यात कंपनीला रस नाही. सरकार याबाबत अक्षम आहे, हे उघड आहे कारण त्याला एका बाजूला निर्यात व त्यातील पैसे याचे आकर्षण आहे व दुसऱ्या बाजूला त्याचे स्वतःचे नागरिक होरपळत आहेत. म्हणजे याचे उत्तर पशुपालकांच्या वतीने उभे असलेल्यांना शोधावे लागेल असे दिसते.

www.art-non-deco.com
artnondeco@yahoo.co.uk

(पान २४ वरून)

तो पत्ता प्रत्येक लेखाच्या शेवटी असतो. तिच्यावर एक नजर टाकल्यास भांडवलशाही, साम्राज्यवाद, युद्धे इत्यादीवरील माझी राजकीय भूमिका स्पष्ट होईल. मी ना मदुरोचे वकीलपत्र घेतो, ना गिदोचे, ना चीनचे, ना रशियाचे आणि अमेरिकेचे तर नाहीच नाही. वर्तमान आन्तरराष्ट्रीय घडामोडी 'आंदोलन'च्या वाचकापर्यंत पोचवणे एवढाच माझा प्रयत्न आहे. पण ते समजण्यासाठी पत्र लेखकाने / लेखिकेने जरा गृहपाठ करायला हवा!

- चंद्रशेखर पुरंदरे